

*Людина -
Культура -
Духовність*

*Збірник
наукових праць*

В И П У С К - II

Київ - 1996

АНАЛІТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ШЛЯХ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ

Уже стихли пристрасні дискусії з приводу аналізу художнього твору в школі. Повністю доведена не тільки його доцільність, а й необхідність на сьогодні. Отже, проблема аналізу в школі полягає в тому, яким він повинен бути і які методики слід при цьому застосовувати.

Почнемо з того, що аналіз - це не тільки "розбір" твору за частинами, а такий шлях вивчення, котрий веде учня до поглибленого його прочитання. Аналіз на уроках, напевне, і повинен бути таким поглибленим прочитанням, адже письменники закладають свої думки в художні твори частіше всього не поверхово і не однозначно. Більше того, є твори, в яких основні проблеми, ідеї і навіть теми (не говорячи вже про все інше) сховано в підтекст. Ось чому необхідно навчити дітей і внаквіль уміти саме такому поглибленому читанню, тобто такому читанню, коли думка читача проникає в кожну думку митця. І без аналітичного вивчення цього досягнути практично неможливо.

Такими методистами як Є.А.Пасічник та інші доведено, що аналіз у шкільній практиці може застосовуватися у найрізноманітніших формах і виявах. Іноді він може зводитися навіть до звичайного учительського коментаря, що супроводжується читанням художнього тексту, а то і до "розмови з приводу".

У кращому випадку аналіз є розглядом структури твору в цілому чи якого-небудь елемента його структури і т.ін., що само по собі не позбавлено смислу. Глибоке ж і всебічне осмислення твору - ось головна і вища ціль застосування аналізу в школі взагалі.

Цілеспрямованість аналізу - це присутність у ньому такої наскрізної ідеї, єдиного і цільного пориву, котрий усе спрямовує і все підпорядковує досягненню чітко сформульованої цілі навчання й виховання на кожному окремому уроці.

То ж зупинимося саме на одній із найважливіших і найзагальніших цілей аналітичного вивчення літератури - на формуванні в учнів високої духовності особистості.

Різні автори характеризують сферу духовної діяльності як синтез творчих здібностей людини і як осмислення цінностей, як розум, що осмислює всі сфери духу і синтезує їх для вироблення ідей і спря-

Муштина у певне русло людської активності. Ця діяльність, як пра-
вило, не пов'язана із задоволенням практичних потреб. Впроваджен-
ня ж у практику життя ідеалів і цінностей, вироблених у цій сфері,
потребує духовності, котра дозволить людині піднятися над особис-
тими чи груповими інтересами і поглянути на світ із загальнонаціо-
нальних, загальносуспільних і навіть загальнолюдських позицій.

Загальнолюдський зміст культури відкривається лише тій інди-
відуальній свідомості, котра здатна підніматися над життєдіяль-
ністю особистості і жити "життям роду", нації, суспільства, а при
визначенні життєвих цілей - виходити не тільки і стільки від на-
дежного. "Всі ми так чи інакше прилучаємося до мудрості, коли про-
буємо виити за межі вузького кола повсякденних турбот і задумує-
мося над смыслом і метов життя взагалі. У такі моменти людина ви-
ходить за межі індивідуального існування, усвідомлюючи своє місце
в цілісності буття.

Як же в процесі аналітичного вивчення художнього твору зумі-
ти підняти думку і дух школяра до самоусвідомлення особистості,
до осмислення чогось загальнолюдського? З точки зору сучасної
методики викладання літератури є чимало поглядів, конструктивних
думачень, всіляких підходів загальнонаціонального та літературно-
методичного характеру: і з опором на основні методолого-теоретич-
ні положення, і з практикою вивчення конкретики твору.

Доктор філологічних наук, професор-методист С.А.Пасічник роз-
робляє основні, магістральні шляхи й прийоми аналізу твору в школі;
доктор філологічних наук К.Н.Фролова глибоко вникає у психоло-
гічний аспект проблеми, акцентувачи увагу на специфіці аналізу ви-
твора творів різних родів літератури, а доктор філологічних наук
А.В.Козлов подає детальну схему аналізу художнього твору, яка,
визначено, повинна використовуватися на різних етапах логічно-емо-
ційного вивчення художньої літератури тільки творчо і глибоко про-
думано, бо вона передбачає попереднє засвоєння учнями бодай основ-
них теоретичних відомостей та осмислення і кожної думки, і тексту,
та ідеяльно-естетичного парусу твору художньої літератури в цілому,
якнайсуттєвішого в ньому, адже література - це и пережиття вже дав-
них и сьогочасна історія роду, класу, нації і народу, бо вона всло-
во з неабиякою силою впливу на душу людини.

Оскільки учні теоретично ще не готові до глибокого й всебіч-
ного аналізу твору, слід розпочинати з "часткового" аналізу літе-
ратурного твору, сповна доступного учневі середнього і особливо

старшого віку, адже свідомість старшокласника відзначається вже помітною визначеністю і стабільністю. Це вже досить свідомий погляд на світ такої дорослої людини, котра збирається жити справжнім життям дорослих.

Пошукові внака самого себе в світі дорослих, пошукові його майбутніх духовних орієнтирів і тієї формули духу, яка освітила б внакові значення і сенс його власного існування, має допомогти мудрий учитель під час вивчення художнього твору. Але тут слід добре пам'ятати, що швидко сформувати духовність, критерії та поняття про суть добра і зла, ідеалу та антиідеалу, прекрасного і огидного тощо - просто неможливо, бо це процес довготривалий і надзвичайно складний.

Візьмемо конкретний приклад: 10 клас - вивчення роману П. Куліша "Чорна рада". Цей твір привертає нашу увагу своєю панорамністю, багатомотивністю і надзвичайною проблемністю. Письменник, опираючись на документальні матеріали, художньо осмислює історичні явища. Вивчаючи його аналітично, вчитель і сам учень можуть формувати не тільки емоції та високі (скажімо, патріотичні та інші) почуття внака, не тільки пізнавати й запам'ятовувати історичні події та факти, тут, як і при вивченні будь-якого іншого твору чи явища, вчитель повинен виробляти в учневі одноразову й систематичну здатність опановувати світ у такій цілісності й послідовності і в такий спосіб, щоб не залишалося в об'єкті дослідження чи спостереження нічого (або хоча б нічого головного) не сприйнятим, не осмисленим, не оціненим, і не відображеним.

Як відомо, у шкільній практиці під час аналізу твору існував довготривалий і до цього часу існує поділ персонажів на позитивних і негативних. І коли такий поділ здійснюється лише на основі поверхових і однозначних, а тому, як правило, бездоказових, оцінок дій і вчинків персонажів, або на сліпому і бездумному довіряючись лише тим оцінкам "позитивності" чи "негативності" дійових осіб, що подаються в переважно кон'юктурних підручниках, то все це обмежує процес пізнання, робить його однобічним і вкрай одноманітним.

Саме так можна було б вивчати й систему образів роману П. Куліша, але в тому-то й справа, що в даному творі кожен персонаж - складна художня модель і результат не тільки суспільно-побутової диференціації тогочасного суспільства України, не тільки втілення й уособлення різноманітних суспільних сил, а й відображення скла-

них і неоднозначних (навіть з теперішніх точок зору) типів людських характерів, бо кожен із них несе в собі найбільш істотні, виражальні риси та ознаки цього складного часу - вони далеко не однопланові й різновалентні. Ось чому саме перед розглядом кожного окремого характеру й системи характерів твору вчителю слід роздумувати учням, що кожен із персонажів (особливо кожен із головних), як і кожна людина взагалі, не тільки виявляє ставлення до суспільно-історичних подій, має свою власну "філософію життя", а й несе певну авторську ідею.

Саме ця багатоманітність позицій персонажів роману Куліша виявляє багатоплановість уявлень автора про суспільно-політичні реалізації, моральні переконання, життєві цінності українців як XIX і XX, так і XVII-го століть. Коли учні ще не зовсім готові до аналітичного вивчення характерів, наприклад, персонажів П.Куліша "Чорна рада", можна скористатися для початку дещо спрощеною схематичною характеристикою людини, яка передбачає вияв основних, визначальних рис людини; природно-генетичні (портретні) можливості й властивості; ставлення до виробництва й розподілу матеріальних цінностей; соціально-побутові позиції; етико-звичаєві, політико-правові, світоглядно-ідеологічні та інші позиції й принципи тощо.

Ось якою може бути, наприклад, спрощена схема-характеристика персонажа (з елементами проблематичності):

Сутність характеру:

1. Якви персонаж від природи: добрий чи злий; черствий чи нечерствий до людських радостей і страждань; сильний чи слабкий; здоровий чи хворобливий; тип темпераменту тощо.

2. Як і чому персонаж ставиться до матеріальних благ і духовності й до праці як до єдиного шляху їх створення і придбання.

3. До якої соціальної групи належить персонаж, чому і яким чином це впливає на його етикет і мораль: егоїст чи альтруїст (що переважає?); справедливий чи несправедливий; чесний чи підлий і підступний і т.

4. Як ставиться персонаж і чому до звичаїв, неписаних і писаних норм життя свого народу: осмислює їх, не дотримується чи дотримується, свідомо порушує тощо.

5. Як і чому ставиться персонаж до адміністративної, місцевої і державної влади, до своєї і інших націй, до різних рас і народів світу.

6. Чи має персонаж свої власні світоглядно-філософські та ідеологіч-

ні позиції і переконання, чи живе за чужими ("позиченими", взятими в тимчасове користування"...) поглядами та ідеями.

7. Чи має (і чому) персонаж чіткі поняття про добро і зло, ідеал і антиідеал, прекрасне і потворне тощо.

8. Яка це людина взагалі.

Отже, надзавдання вчителя - донести до свідомості учнів ідейно-творчий задум П.Кудіша таким чином, щоб підвести їх самих до висновків про необхідність національної злагоди українців, до усвідомлення того, що провідною силою для розумної організації українського суспільства є народ культурний, освічений, політично-свідомий, здатний до мудрого державотворення.

Все це повинно збудити творчі здібності школяра до осмислення ідеалів людини і суспільства, моделей світу, душі і людських стосунків. Якщо ж учні вже достатньо ознайомлені з аналізом характеру персонажа, навіть тоді, коли учні вміють уже характеризувати людину за найпростішою (хай і "закостенілою") схемою (типу: портрет; добрий чи злий; жадібний чи щедрий; здатний до боротьби, діяльності й праці чи пасивний або ледачий; егоїст чи альтруїст... - позитивний чи негативний), необхідно від уроку до уроку (по поступово, але неодмінно) ускладнювати найпростіші схеми (зразки) характеристик аж до тієї, котра застосовується до героя і антигероя.

Приблизні, зразкові - свого роду початково-експериментальні "схемки" (чи "парадигми") - можна знайти у навчально-методичному посібнику "Аналіз твору літератури" (автори Козлов А.В., Панчук Л.В.), в якому розроблено такі зразки на кожен вид і жанр.

Ось один із найпростіших шляхів ускладнення характеристики персонажа. Починаємо з такого, приблизно, зразка:

1. Портрет.
2. Дані з життя і діяльності.
3. Риси характеру (всі наявні в творі характеристики персонажа: матеріально-побутова, соціально-звичаєва, правова і т.ін.)
4. Характеристика іншими персонажами (інохарактеристика).
5. Авторське ставлення.
6. Ставлення читача (учня) до персонажа.
7. Художнє, виховне та суспільно-пізнавальне значення характеру чи образу персонажа.
8. Ставлення критиків до даного персонажа.

Але навчальний процес із роками повинен ускладнюватися, бо

вивчатися на рівні викладання у 5-8 класах - це значить штучно пригальмовувати пізнавальний, розвитковий процес. Звідси - процес "характеризування" повинен ускладнюватися: з року в рік ускладнюється схема (чи парадигма), від уроку до уроку поглядаються на проникнення в сутність і душу дівчої особи, поступово долаючи її складності, які виникнуть перед школярем, котрий переносить домінанту із довільного підсвідомого, напівсвідомого засвоєного матеріалу на свідоме й цілеспрямоване опанування дійсності, чим "сам" все активніше й активніше втручається в процес перетворення та вдосконалення свого власного характеру - формує себе як особистість.

Свідомість як процес - явище динамічне, і особливо це помітно в дитячому віці. І щоб ця "динаміка" не звелася до сліпого блукання або свідомого хамелеонства, виникає потреба знайти оптимальний варіант заміन найпростіших і традиційних підходів до характеристики персонажів все новішими і складнішими.

А кінцевою метою аналітичного підходу до вивчення людини в літературі може бути розроблений А.В.Козловим та автором даної статті аналіз образу людини за багатоступеневими характеристиками, рівнями її свідомої діяльності. По-друге, кожен наступний "перехід" від простішого до складнішого розгледу образу людини не повинен бути суто спонтанним - його слід ретельно готувати, подати учням хоча б найелементарніші відомості й теоретичні знання із соціології, моралі, етики, права і політики, філософії тощо.

Тут необхідно застерегти вчителя від двох можливих помилок: по-перше, перехід від початкової ("примітивної", але неминучої) "океми" аналізу до найскладнішої і найглибшої не повинен штучно прискорюватися - учні й "самі" повинні поступово "дозрівати" до поступових ускладнень підходів; по-друге, учитель повинен досить творчо підійти до застосування даної методики, бо вона розрахована на філолога з досить високим рівнем кваліфікаційної посередньої підготовки або на людину, що здатна постійно вдосконалюватися. Тільки за таких умов можна зробити навчально-виховний процес глибшим, різноманітнішим, пошуковим і переконливим. Тільки за таких умов учні, працюючи з твором, зможуть зрозуміти рівень вияву духу кожного персонажа як дієвої особистості чи свідомої особи в історичному плані подій, в еволюційному процесі самовдосконалення людства, суспільства, нації, класу,

клану тощо. Наведемо конкретний приклад.

Образ розумного державобудівничого гетьмана Якіма Сомка можна охарактеризувати за такими питаннями-завданнями:

1. Як вимальовує Куліш портрет Я.Сомка і як цей портрет виражає світ гетьмана?

2. Як такі особливості Сомка - "...ояі ясні, веселі, як зорі і вже чи ступить чи заговорить, то справді по-гетьманськи" - відбиваються на діяльності персонажа?

3. Яким змальований Сомко у побуті?

4. Як слід розуміти такий опис Сомкового житла: "А козацьке подвір'є було не вкупі з монастирем...стояв на одшибі про такий случай хуторець. Туди Сомко повів гостей"?

5. Чому Куліш так мало говорить про матеріально-побутові потреби Сомка?

6. Що означають слова: "Сомко - городовий козак", "більше того, він -гетьман"?

7. Як гетьман із висоти своєї влади ставиться до різних верств населення і чому саме?

8. Напередодні ради Сомко говорить такі слова: "Нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право: тоді буде на Україні і правда, і сила". Яка суспільна глибина на цих слів і цієї думки? Що саме висловлює Сомко і що він хоче попередити?

9. Сомко - людина освічена і вихована. Доведіть це і визначте як він ставиться до своїх однодумців, наприклад, до Шрама та ін.

10. Чи зважає Сомко на думку простих козаків? Доведіть свою думку.

11. Як ви оцінюєте (з етичних міркувань) відступ Сомка від Лесі? Чи можна чимось виправдати таку його поведінку?

12. Доведіть, що Я.Сомко є високоморальною особистістю, якими саме моральними принципами керується він у своєму житті: чесністю, егоїзм чи альтруїзм, справедливість? Співставте мораль Сомка із мораллю І.Брховецького та ін.

13. Що знає Сомко про звичаї свого и інших народів і як він їх дотримується?

14. Сомко прагне до влади. Чи діє він поза нормами права?

15. Що для Сомка є міцна гетьманська влада? Для чого вона йому?

16. Сомко виявляє мудрість державного діяча, має розумну і тверду державно-політичну лінію. Доведіть це. До чого прагне Сомко як державний діяч? Якою є зовнішня і внутрішня політика діяльності Сомка?

17. Сомко - гетьман драматичної і навіть трагічної долі, бо він - борець. То ж яка саме його головна ціль боротьби?

18. З яких світоглядних позицій виходить Сомко?

19. Які ідеї втілював у життя гетьман Сомко?

20. Що заповідав у спадок Сомко своїм дітям і своїм учням-дослідникам?

Писемкінець, підводячи підсумки, учні та учитель повинні зробити приблизно такі висновки про художню модель Якіма Сомка:

1. Я.Сомко - це симпатична, фізично досконала й приваблива людина, уже в портреті якої автор виразив і кращі риси характеру - розважливість, мудрість, спокій, чистоту помислів.

2. Гетьман, звичайно, - заможний, але не надає особливого значення побутовим проблемам, він стоїть вище них (так автор розставляє акценти), вирішує більш важливі справи (державні).

3. Сомко усвідомлює своє соціальне становище, але не відмежується від рідових козаків, "черні". Вирішуючи долю України, він, перш за все, дбає про мир і злагоду між різними соціальними прошарками, що так необхідно для зміцнення України.

4. Гетьман - інтелектуально багатий, обізнаний із філософією, історією України. Будучи людиною твердої волі, схиляється шанобливо перед однодумцями, вислуховує простих козаків.

5. Чесність і справедливість - це основні моральні принципи Сомка. Помисли його ясні, нездатний на обман чи підступ, він без цинтури та підкупу (як Бреховецький) готується очолити гетьманську владу.

6. Сомко обізнаний із звичаями давнього світу, шанує і дотримується звичаїв українських - гостинності, шанобливого ставлення до старших.

7. Прагнення до влади поставлено на правову основу, хоче досягнути цілі тільки шляхом демократичних виборів. Дбає про рівноправні взаємовигідні стосунки з Росією, прагне влаштувати на Україні правовий високоцивілізований устрій. Сомко сповідує принцип чинної гетьманської влади, особливо, коли це стосується військової справи. Гетьман викладає свою програму воєнних дій, зміцнення, розбудови й піднесення України як держави. У зовнішній

і внутрішній політиці прагне до рівноправності і партнерства, планує конкретні завдання в Україні в кращих традиціях Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха.

8. Доля Сомка - типова доля багатьох проводирів боротьби за "велику, одностайну Україну". За цю благородну ціль і гине, але з упевненістю, що правда візьме верх над кривдою.

9. У романтично-ідеалізованому образі Якіма Сомка Куліш відобразив один із аспектів свого світоглядного бачення майбутнього України. Головний герой осмислює державу, а не натовп (той, що за "шматок" проголосував за Брюховецького), з високих правових, політичних та ідеологічних позицій.

10. У виснажливій боротьбі державобудівничої, культуротворчої, руйнівної сил Сомко (за задумом і світобаченням П.Куліша) вбачає трагедію України. Він був окрилений ідеєю створити суспільство (це ідеал, до якого прямував Куліш), народження якого дало б можливість уникнути революційного катаклізму й перевести суспільство на рейки еволюційного поступу; запропонував шлях національної консолідації на ґрунті забезпечення демократичних свобод і прав людини, врахування законних інтересів усіх соціальних груп.

11. Передсмертні слова заповіту не звучать із уст благородного Сомка, а "Не убойтесь от убивающих тіло, душі же не могущих убити", що свідчать про незнищенність високих і гордих духом, "...що правда не в одного мене живе в серці і на загине вона на Україні!"

Таким чином, кожен із персонажів, охарактеризований у процесі аналізу, не тільки довершує картину світоглядних та духовних обривів українського суспільства, а й пробуджує в учневі процес "ліплення", творення (формування) свідомості майбутнього громадянина незалежної держави України, формує його духовний облік.

Л І Т Е Р А Т У Р А .

1. Гончар О. Роман "Чорна рада П.Куліша в школі". - Ж.: "Слово і час", 1992, № 9.

2. Козлов А.В., Панчук Л.В. Аналіз твору літератури. - Кривий Ріг, 1995.

3. Козлов А.В., Щербак С.В., Козлов Р.А. Азбука літературознавства. - Кривий Ріг, 1995.

4. Неділько В. Місце Куліша в українській культурі. - Ж.: "Слово і час", 1992, № 9.